

herOpenend

In HerOpenend, het vervolg van Kovaardij, bezoekt De Kovel voormalige abdijen van benedictijnen en cisterciënzers in de Lage Landen. De reporter van dienst gaat na wat er nog aan monastieke waarden herkenbaar is in en rond de herbestemde kloosters. Soms is de spirituele component verscholen en verloren in het landschap, soms is die zo verweven met het dagelijkse doen en laten van de 'bruiklener' maar zegt het de passant niets meer. Tot een opmerkzame geest een en ander heropent.

*Herbestemd en heropend is alles
wat het verdient bewaard te worden.*

Niet veel meer dan een zwerfsteen, een walgracht en een bakhuis

*De abdijsporen in Klaarkamp,
Yesse en Sibculo*

Harry van Royen

De link met natuur en ondergrond is essentieel om de ruimtelijke impact van een abdij site aan te voelen. Archeologische sporen in en op het land zijn echter even moeilijk te lezen als een uitgetekend plan. Het komt er dus op aan eerst een en ander begrijpbaar te maken vooraleer de bewuste plek weer geestelijke rust kan genereren. De recente aanzetten om archeologische en landschapssporen te combineren en te behouden geeft een nieuwe dynamiek in de herontdekking van de pastorale schoonheid en contemplatieve meerwaarde van bepaalde sites.

Voor het Groningse Klooster Ter Apel, ooit een kruisherenklooster, werd begin september 2019 een landschapsvisie voorgesteld dat de volgende tien jaar zal gerealiseerd worden. Daarbij wordt het verhaal van het kloosterpand geïntegreerd in het (bos)landschap. Geen sinecure, want de drie historische beheersperiodes – de abdijperiode (1465-1619), de stadperiode (1619-1970) en de recentere bosperiode – moeten met een rode draad verbonden worden om de verschillende doelgroepen en hun gebruik van de site beter te leren kennen. Dit ontwikkelings traject kan ook inspirerend zijn voor andere abdij sites die nu vooral of alleen nog sporen in het landschap hebben achtergelaten.¹

Etappe 3: Een triniteit van kloosterrelicten

Aduard en Assen (etappe 1 en 2) hebben nog een kenmerkend gebouw in het centrum van dorp en stadskern, die de band met de vroegere abdijgeschiedenis vasthouden. Op andere plaatsen in het protestantse noorden heeft de confiscatie op het einde van de 16de eeuw bijna volledig *tabula rasa* gemaakt van tastbare bouwkundige relicten. Toch is er de laatste decennia volop aandacht en interesse voor oude sporen. Na (her)ontdekking gaan deskundigen en vrijwilligers aan de slag: ze koesteren, tonen en duiden de sporen van het abdijverleden. Klaarkamp, Yesse en Sibculo zijn prachtige voorbeelden van abdij sites die ook nu nog onze fantasie kunnen prikkelen.

Klaarkamp in een wei

Het meest eenvoudige spoor dat je voor voorbijgangers in het landschap kunt achterlaten is te vinden bij de site van de cisterciënzerabdij Klaarkamp: een zwerfsteen. Ten westen van Dokkum, tussen de dorpen Raard en Rinsumageest binnen de gemeente Dantumadeel, liggen in het veld de restanten van wat eens een grootse abdij was. De site aan de Klaarkampsterwei werd in 2008 aangeduid als archeologisch rijksmonument omdat het een belangwekkende *lieu de mémoire* is. Het betreft hier immers de oudste cisterciënzerabdij in het noorden van Nederland.² De abdij werd gesticht en uitgebouwd op een terp die reeds ettelijke eeuwen bewoond was. De verwerving van een dergelijke site met reeds ontgonnen gronden maakte een nieuwe stichting direct levensvatbaar.

Klaarkamp werd in 1165 geïncorporeerd binnen de cisterciënzerorde. Op dat moment was er dus al een monastieke basisinfrastructuur aanwezig. De abdij van Riddagshausen zou verantwoordelijk geweest zijn voor de feitelijke stichting.³ Eind 12de eeuw verving de abt van Heisterbach de abt van Riddagshausen als *pater immediatus* van Klaarkamp. Net op tijd voor Caesarius, novicemeester van Heisterbach, om Klaarkamp ook mee te nemen in zijn stichtende verhalen.⁴ De abdij deed waar zowat alle cisterciënzerabdiën goed in waren: het land verder ontginnen en beheren. Polders en vaarten werden aangelegd of verbeterd, zowel naar nabije dorpen of steden als naar de eigen uithoven. De laatste abt van Klaarkamp, Gerardus Jacobi, werd midden 16de eeuw door het Generaal Kapittel aangesteld als visitator voor alle cisterciënzerabdiën in het aartsbisdom Utrecht. Meteen konden de abt van Cîteaux en de andere proto-abten hun visitatierecht delegeren naar een belangrijke abt in een gebied waar Frankrijk niet zo'n optimale politieke relaties mee had of weer eens mee in een oorlog verwickeld was.

Omdat er door de beginnende Tachtigjarige Oorlog toch wat problemen rezen, werd in oktober 1580 de abt van Cambron, Robert d'Ostelart (1573-1613), tot vicaris-generaal van de Orde in de Spaanse Nederlanden aangesteld. Er wachtte hem geen gemakkelijke opdracht. In maart 1580 hadden de Staten van Friesland besloten om alle rooms-katholieke instellingen te sluiten. Net als tal van andere kloosters ontsnapte de abdij Klaarkamp niet aan de confiscatie. De landelijke abdijsgebouwen werden grotendeels als steengroeve gebruikt: de met kalkmortel gemetselde muren waren snel en gemakkelijk af te breken en de gerecupereerde stenen werden in de steden en voor de bouw van militaire structuren te gelde gemaakt. De abt en de prior verhuisden van Friesland naar Groningen, dat nog onder Spaans gezag stond. Ze vonden hun nieuwe stek in Franeker en stichten er een weeshuis.⁵

Ondanks de afbraak bleef de naam en de geest van de abdij behouden bij de lokale bevolking en op de toen gemaakte kaarten. De plaats waar de abdij ooit stond, is nu een weids landschap. De terp die ooit door een van de hoogste abdijskerken uit het noorden werd bekroond, is in de periode 1939-1941 vakkundig weggegraven. De andere abdijsgebouwen werden tot enkele tiental-

De gedenksteen van Klaarkamp.
© foto: Bea Hoeks-de Laat.

Claercamp Museum. © foto: Klaas van der Meulen.

len centimeters onder het maaiveld afgebroken. Daarmee was een einde gekomen aan een lang verdoken gebleven funderingsrelict.⁶

De funderingen hadden in het interbellum nog een andere bewonderaar. De Fries Titus Brandsma probeerde in 1935 een groep sponsors te verzamelen om een site van 40 tot 50 ha in de buurt van Klaarkamp aan te kopen. Niet om er een karmelietenklooster te vestigen maar om cisterciënzers naar Friesland te lokken. Maar die trappistenabdij kwam er nooit. De oorlog en Brandsma's dood in Dachau maakten een eind aan het nobele plan.

Uiteindelijk werd in 1971 door enkele lokale erfgoed-enthousiastelingen een monument bij de abdijsite geplaatst: een zwerfsteen die als opschrift TER AR DUM PROSIM meekreeg. Of vertaald: "Ik moge verteren, als ik maar nuttig ben." Een perfect eerbetoon aan enkele honderden cisterciënzer monniken en lekenbroeders die er eeuwenlang naarstig werkten en baden. De bezoeker kan hun ideaal in het land zien (en voelen). Om die bezoeker nog een eind op weg te helpen is er al een bewegwijzerde route langsheen het oude abdijspad naar Drachten en werd er in een boerderij een archeologisch infopunt ingericht door de Stichting Klooster Claerkamp.⁷ Het weidse landschap ligt er even bedachtzaam en peinzend bij als een monnik die een spaarzame pauze geniet bij het kopiëren van een handschrift.

Kampse uithofrelicten

De uithoven van een cisterciënzerabdij waren (oorspronkelijk) niet verder dan een dagmars verwijderd, pakweg 15 tot 20 kilometer dus. Dit moest het mogelijk maken dat de lekenbroeders elke zondag en op belangrijke religieuze feestdagen naar de abdijkerk kwamen om er minstens de hoogmis te volgen. Op elk uithof diende een oratorium aanwezig te zijn, zodat de lekenbroeders daar

Schierstins. © foto: Frans de Vries.

samen hun gebeden konden opzeggen. Vanaf het midden van de 12de eeuw was het steeds meer gebruikelijk dat deze oratoria volwaardige kapellen werden, met altaren. Een eucharistie mocht alleen opgedragen worden voor de residerende lekenbroeders en het personeel als er in de buurt geen gewone parochiekerk aanwezig was. Bij formeel gebruik van de uithofkapel kon er ook een patroonheilige aan de kapel toegewezen worden. Vanaf het einde van de 13de eeuw werd het beheer over de uithoven noodgedwongen overgenomen door koormonniken. Bij de verder afgelegen uithoven betekende dit dat er minstens één monnik aanwezig was, die de priesterwijding had ontvangen.⁸ Klaarkamp was geen uitzondering en de uithoven verder dan een dagreis gelegen namen in aantal toe, zoals het uithof Hartwerd in de buurt van Bolsward, of het eiland Schiermonnikoog.

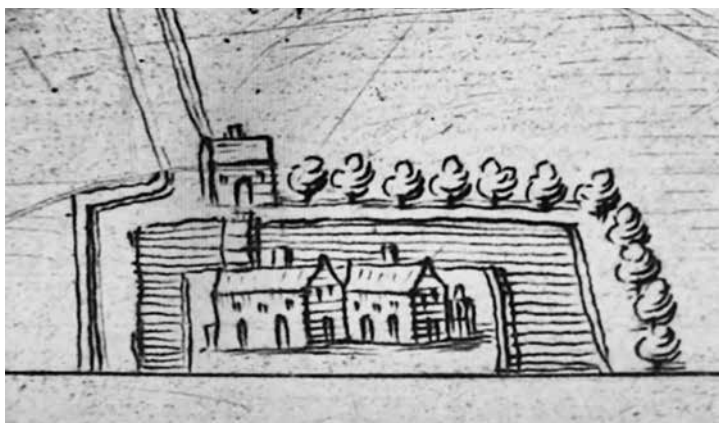
In de buurt van de abdijsite Klaarkamp staan nog twee bouwkundige relicten, twee vroegere kapellen die door de lokale parochiegeestelijkheid bediend werden. Dienstpersoneel van de abdij en de uithoven was verplicht om hier de mis te horen en gedoopt, gehuwd en begraven te worden. De inkomsten waren voor de parochieclerus, niet voor de abdij.⁹ De gebouwen geven een beeld van de baksteenbouw zoals die ook in de abdij werd uitgevoerd. Alleen moet men bedenken dat in elke cisterciënzerabdij de (bakstenen) muren gekaleid werden om als zuiver baken in het landschap te kunnen schitteren.¹⁰ De kloosterkapel van Sijbrandahûs wordt beheerd door de Stichting Alde Fryske Tsjerken en is nu het decor voor concerten, tentoonstellingen en trouwdiensten.¹¹ De site ligt tussen het abdijsite en de stad Dokkum. Aan de andere kant van de rivier

de Ee staat in Jannum nog een oude parochiekapel. Die ligt op de route naar Schiermonnikoog. De kapel is sinds de restauratie in de jaren 1940 een kerkmuseum.¹²

Van de terpen die ooit het ruime Friese landschap vorm gaven, zijn er in Nederland niet veel overgebleven. Op de meeste terpen stond een boerderij, een kerk of een versterkte woning, een zogenaamde stins. Een stins is een donjonachtige (bak)stenen constructie die als woonhuis fungeerde en tegelijk een feodaal symbool was. Bij Veenwouden verkocht de familie Idszengha in 1349 een dergelijke stins en de bijhorende gronden aan de abdij van Klaarkamp. Het *Schire Monnike huse*, of Schiere Monnikshuis, werd een uithof waar de meester over de uitveningen van de abdijsgronden in Feanwâlden resideerde. Wegens het technisch karakter van de functie was die meester een leek die met seizoensarbeiders werkte. Op die locatie was er ook geen nood aan een kapel of andere monastieke gebouwen zoals die op andere exploitatiezetels wel werden voorzien. De Schierstins is nu een opmerkelijk monument dat zowel de stinzen, de veenexploitatie als het uithofwezen van een cisterciënzerabdij belicht.¹³

Rustpauze in Yesse

Op weg van Dokkum naar Sibculo komen we net voorbij Groningen bij het gehucht Essen in de gemeente Haren. De walgracht rond de abdij Yesse is nog aanwezig in het landschap en op een stukje grond staat een tuinhuisje. De cisterciënzerinnen leefden er tussen 1215 en 1594 onder de voogdij van de nabijgelegen abdij Aduard. De monialen waren vooral afkomstig van Groningen. Het klooster kon op veel bijval rekenen bij pelgrims dankzij een mirakelbeeldje. Volgens de legende zou tijdens een misdienst een aanwezige lekenbroeder (van Aduard) gezien hebben dat het beeld van de Maagd met Kind tot leven kwam. Jezus zette zich recht en nam de kroon die op het hoofd van zijn moeder stond en zette die op zijn hoofd. Op het einde van de dienst zette Hij de kroon terug op het hoofd van Maria. Dankzij Caesarius werd het mirakelverhaal een goede aantrekkingspool.

Klooster Yesse,
tekening uit 1594.

Op weg van of naar Aduard bezocht Caesarius samen met de abt van Heisterbach ook de nieuwe monialenabdij van Yesse.¹⁴ De monialen kenden de gewone abdijsdynamiek en dezelfde problemen met rondtrekkende soldateska als alle andere religieuze instellingen in het Groningse. Omstreeks 1415 kwam de abdij onder de voogdij van de abt van Termunten, Boyng genaamd. De hervorming (eerder het herstel van de naleving van de oorspronkelijke orde-regels) maakte dat de zusters de Moderne Devotie omarmden. In 1410 was de abdij Yesse trouwens ook samengevoegd met de gemeenschap Midwolda, wiens abdij door brand verwoest was. Door die voogdijschap, de betrokkenheid bij de Moderne Devotie en de organisatie van de colligatie van Sibculo, kwamen de monialen in een strikter regime terecht: de clausuur werd opgelegd.¹⁵ Dat mag niet als een vanzelfsprekendheid beschouwd worden, want binnen de walgracht bestond de abdij uit een losse verzameling gebouwen. Een muurtje of een rij bomen kon binnen het abdijsdomein slechts voor een ‘open’ clausuur zorgen: er was nog altijd contact mogelijk met bezoekers of personeel. Extra kosten om verbindingstructuren te laten bouwen werden nauwelijks gemaakt. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het Generaal Kapittel geregeld herhaalde dat de clausuur, zeker bij de monialen, diende nageleefd te worden.

Na de confiscatie en het zogeheten Tractaat van Reductie van 1594 werd de abdij bezit van de Stad Groningen. De bruikbare gebouwen werden na kortstondig militair gebruik voor landbouwdoeleinden ingezet, de rest diende als steenklamp.¹⁶ In 2006 werd op initiatief van de eigenaar een bezoekerscentrum geopend op de site.¹⁷ In 2010 vonden er opgravingen plaats, en in 2014 werd een deel van het terrein geofysisch onderzocht. Met een soort grondradar kunnen funderingen en gedempte grachten getraceerd worden zonder dat de bodem verstoord werd.¹⁸ Gelinkt aan het nieuw aan te leggen landschapspark De Vork belooft de site, die sinds 2015 voor een deel wordt beheerd door de stichting Het Groninger Landschap, een mooie erfgoedlocatie te worden die de voogdij tussen Aduard en de vrouwenkloosters in de regio specifiek kan belichten. De prospectie is sinds 2017 omgezet in een jaarlijkse opgravingscampagne met studenten archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Bezoekers kunnen niet alleen op een deel van de abdijsite wandelen, het infocentrum bezoeken, maar ook genieten van de Hortus, een kleine meditatieve tuin. Een prima rustpunt voor wie verder wil reizen naar de abdij die ettelijke decennia een lichtend baken was: Sibculo.

De herbronningsite van Sibculo

Elke snel groeiende beweging of bedrijf dient van tijd tot tijd terug naar de oorspronkelijke normen en waarden uit de stichtingstijd te kijken. De slingerbeweging van (te) strikte (her)interpretatie en (te) lakse opvolging van de basisnormen is ook de cisterciënzers niet bespaard gebleven. Nadat het schisma met twee pausen en de gevolgen van de pest getaand waren, ondernamen bevlogen spirituele leiders pogingen om de abdijen terug bij de les te krijgen.

De kloostertuin van Sibculo.
© foto: Stichting Klooster Sibculo.

Die herbronning mondde uit in de Moderne Devotie die voortbouwde op de inzichten van Geert Grote en zijn volgelingen, de *broeders en zusters des gemenen levens*.

In een moerassige zone nabij Hardenberg nestelden zich in 1405 enkele priesters en leken die aanleunden bij de Windesheimse observantie. De regel van Augustinus voldeed niet aan hun behoefte om in een strikter kloosterregime te leven. In 1418 regelde abt Johannes II van de cisterciënzerabdij Kamp dan maar de intrede in de Orde van Cîteaux. Daarbij zouden Sibculo, dat nu de abdijsnaam Groot-Galilea kreeg, samen met de cisterciënzerpriorijen van IJsselstein (Mariëenberg) en Warmond (Mariënhaven) een strenger statuut krijgen dan wat gebruikelijk was binnen de Orde. Ze zouden elkaar ook ondersteunen in hun hervormingsstreven via een samenwerkingsverband, een colligatie. De strengere observantie sloeg aan en enkele abten smeekten om monniken die de hervorming konden initiëren voor hun eigen gemeenschap of voor gemeenschappen waar ze de voorgedij over hadden (meestal vrouwenabdijen). Deze hervormingsbeweging in de Lage Landen telde in de 15de eeuw uiteindelijk vijftien mannen- en slechts twee vrouwenkloosters. In de tweede helft van diezelfde eeuw bereikte Groot-Galilea een hoogtepunt met tachtig monniken en broeders. Het veenmoeras was op dat moment in cultuur gebracht en de priorij voorzien van de nodige gebouwen.

De volgende hervorming, de protestantse reformatie, was de Colligatie van Sibculo niet genegen en zoals alle andere rooms-katholieke instellingen viel het doek voor de hervormde cisterciënzers van Groot-Galilea.¹⁹ Omdat de site ver buiten de bewoonde wereld lag, duurde de liquidatie iets langer. Maar in 1640 stonden er alleen nog de resten van de kloosterkerk en het bakhuis, het overige was gesloopt en het terrein verpacht.

In 1928 werd een deel van het kloosterpand opgegraven voor de Enschedese textielbaron Van Heek. Een deel van de toen opgedolven bouwmaterialen werd midden jaren 1950 gebruikt voor de bouw van een kapel in Oud-Borne. Sinds 1972 is het terrein beschermd onder de monumentenwet. De open ruimte wordt thans door de Stichting Klooster Sibculo gepromoot. Een museum werd opgericht, onder andere met vondsten uit de opgravingen van de jaren 1920. Omdat het landschap nu eenmaal een belangrijk baken is, maakte men ook werk van een kloostertuin. Het ontwerp daarvan is van de hand van biologe Tini Brugge die vanuit haar eigen christelijke spiritualiteit een moderne kloostertuin ontwierp, gelegen aan de zuidkant van de vroegere kloosterkerk: de perfecte aanzet tot een ruimere herdenkingsplaats. Kortom, Sibculo is een *lieu de mémoire* die uitnodigt tot contemplatie naast de grafzerk van de verder onbekende Gurte Heiteweggen.²⁰

Grafzerk in de kloostertuin, 1501.
© foto: Stichting Klooster Sibculo.

na

Klaarkamp, Yesse en Sibculo vormen een merkwaardige triniteit waarvan de kloosterrelicten goed verborgen zijn in de ondergrond, maar waar (vooral) vrijwilligers er in geslaagd zijn om vanuit hun christelijke achtergrond die sporen te gaan zoeken en te koesteren. De spirituele dimensie van de site uitdragen doen ze bij voorkeur door een meerwaarde te hechten aan het aanschouwen van het landschap, al dan niet met behulp van een nieuwe kloostertuin die de zintuigen prikkelt, niet in overdaad, maar net genoeg om tot rust, introspectie en contemplatie te komen.

Harry van Royen (°1965) is historicus. Onderzoekservaring deed hij vooral op in de domeinen industriële archeologie, nijverheidsgeschiedenis, historische milieuverontreiniging, monumentenzorg en herbestemming van industriële architectuur en monastieke instellingen in de Lage Landen.

Noten

- ¹ Nieuwsbericht 18 september 2019 op de website van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- ² J. van Doesburg & J. Stöver, *'Tmeeste ende tgrootste van alle cloisteren, wel begraven mit wyden grafen.'* Waardestellend archeologisch onderzoek naar het cisterciënzerklooster Klaarkamp (gemeente Dantumadeel) in september 2010, RCE, Amersfoort, 2012.
- ³ Nu in de Duitse stad Braunschweig gelegen; Riddagshausen behoorde tot de filiatie van Morimond. Heisterbach behoorde tot de filiatie van Clairvaux.
- ⁴ Cf. Jaap van Molenbroek, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders*, Verloren, Hilversum, 1999, blz. 205-210.
- ⁵ Meest recente synthese is: Philip Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen. Cisterciënzers in Nederland 1165-1797. Een overzicht*, Damon, Budel, 2015, blz. 98-105.
- ⁶ Erwin Boers, *Klaarkamp, middeleeuws klooster bij Rinsumageast. Schiere monniken in noordelijk Fryslân*, Uniepers, Hoorn, 2014. Dit boek biedt een vlot toegankelijk overzicht van de archeologische geschiedenis van de site in de 20ste eeuw.
- ⁷ Archeologisch steunpunt klooster Claercamp, Klaarkampsterwei 6, 9105 AZ Rinsumageast, www.kloosterclaercamp.nl.
- ⁸ David H. Williams, *The Cistercians in the Early Middle Ages*, Gracewing, Leominster, 1998, blz. 276-295.
- ⁹ De sites liggen nabij de vroegere abdijbezittingen. Het personeel had dus de kans om buiten de abdijstructuur te 'kerken'. Geschillen tussen abdij en parochie draaiden veelal rond het derven van inkomsten wanneer dorpelingen en abdiypersoneel in de poortkapel 'bediend' werden.
- ¹⁰ Cf. Harry van Royen, "Stralend witte gebouwen. Cisterciënzerabdijen als heldere bakens in 'verduisterde' regionen", in: *De Kovel* 55 (2018) 50-51.
- ¹¹ Sijbrandahûs: www.kloosterkapel-sijbrandahuis.nl.
- ¹² Kerkmuseum Jannum: www.kerkmuseumjannum.nl.
- ¹³ De Schierstins, Haadstrjitte 1, 9269 SW Feanwâlden, www.schierstins.nl.
- ¹⁴ Jaap van Molenbroek, *Mirakels historisch*, blz. 80-82 over twee schoolmeisjes in de abdij.
- ¹⁵ Philip Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen*, blz. 162-166; Bart Flikkema, *Abt Boyng. Middeleeuwse kloosterhervormer & pater immediatus in klooster Yesse, Klooster Yesse*, Haren, 2018, blz. 14-15.
- ¹⁶ Een achttiende-eeuwse kadasterkaart geeft nog een mooi beeld van de losse structuur van de abdijgebouwen, cf. Philip Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen*, blz. 163.
- ¹⁷ Bezoekerscentrum Klooster Yesse, Essen 7, 9751 NB Haren, www.kloosteryesse.nl. Eigenaar Annemiek Bos begeleidt de bezoekers op de site.
- ¹⁸ In 2010 richtte archeologiebedrijf RAAP een opgraving, in 2013 en 2014 was het archeologiebedrijf De Steekproef op de site actief.
- ¹⁹ Philip Holt, *Schiere monniken en grijze vrouwen*, blz. 237-239; Rijcklof Hofman, "Devote aspiraties bij de cisterciënzers", in: *De Moderne Devotie. Spiritualiteit en cultuur vanaf de late Middeleeuwen*, WBooks, Zwolle, 2018, blz. 194-195.
- ²⁰ Stichting Klooster Sibculo, Kloosterdijk 178B, 7693 PS Sibculo, www.kloostersibculo.nl.